

Sporen van en naar joodse rituelen

Een verkenning van diverse aspecten van het joods religieus leven in België

Veerle Vanden Daelen

Inleiding

Als we het vandaag over joodse rituelen in België hebben, denkt iedereen spontaan aan Antwerpen en haar joodse gemeenschap. De orthodoxe joodse gemeenschap in de stad valt op. Je zou haast vergeten dat België ook buiten Antwerpen joodse inwoners heeft. Sterker nog, het grootste aantal joden in België leeft sedert de Tweede Wereldoorlog in Brussel en niet in Antwerpen. Hoe manifesteert het joods religieus leven zich in België? Welke evoluties zien we hierin en in welke mate laten joodse rituelen zichtbare en minder zichtbare sporen na in het straatbeeld en de historische bronnen?

Wanneer we het in dit artikel hebben over joodse rituelen gaat het over joodse religie. Herinneringsrituelen van de vervolging en judeocide tijdens de Tweede Wereldoorlog blijven buiten beschouwing.¹ Religiositeit is echter een moeilijk meetbare factor. Hoe iemand zijn geloof beleeft en aanvoelt, is een bijzonder subjectief gegeven. Onderzoekers moeten zich beperken tot de uiterlijk meetbare kenmerken van religieus leven. Een deel van deze uiterlijke kenmerken zijn herkenbaar aan de personen (bijvoorbeeld de kledij en haartooi), een ander deel van deze kenmerken betreft de organisatie en infrastructuur die het mogelijk maakt om een joods religieus leven te leiden. Ik denk hierbij aan de organisatie van religieuze joodse gemeenten, het voorzien van gebedshuizen, koosjer eten, religieus onderwijs of de mogelijkheid om doden te begraven volgens de joodse ritus.

De bronnen over joodse rituelen zijn vooral de uiterlijke kenmerken en de infrastructuur, meer dan het werkelijk beschrijven en documenteren van de eigenlijke rituelen die daar plaatsvinden. Bovendien vertelt het lidmaatschap van een joodse gemeente niet helemaal hoe de leden de joodse ritus in het dagelijkse leven observeren. Naast een louter religieuze motivering kan het lidmaatschap immers ook te maken hebben met traditie of kan het een reactie zijn op de jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor sommigen sterker zijn gaan vasthouden aan geloof en traditie, terwijl anderen dit resoluut

1 De herinnering aan de jodenvervolging en judeocide leidde ook tot een vorm van rituelen, met name herinneringsrituelen via herdenkingsplechtigheden en herdenkingsplaten en -monumenten. Zie o.m. V. Vanden Daelen, 'Heropbouw en herinnering in de joodse gemeenschap te Antwerpen', *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, 11 (2014) 127–155.

de rug toekeerden. Het gaat hier over de voor de buitenwereld zichtbare aanwezigheid van joodse rituelen en hun manifestaties in de samenleving.

Na een kort historisch overzicht over het aantal joden in België en hun migratiegeschiedenis, bespreken we eerst de verschillende strekkingen in het religieuze jodendom. Daarna kaderen we de specifieke Antwerpse joodse herkenbaarheid om vervolgens in te gaan op de institutionele vertaling ervan. Behalve het officieel erkende joods religieuze leven, wordt hierbij ook ingegaan op de officieuze orthodoxe initiatieven die hierbij aanleunen.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde België minimum 65.000 tot 75.000 joodse inwoners, hoofdzakelijk geconcentreerd in Antwerpen en Brussel

De groei van de joodse gemeenschap in België

Exacte cijfers over de joodse bevolking in België zijn er niet. België kreeg immers bij zijn oprichting een bijzonder liberale grondwet met veel vrijheden, onder meer de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, individueel en corporatief (art. 19-21 van de Belgische Grondwet).² In tegenstelling tot andere Europese landen registreerde de staat dus niet tot welke godsdienst (of etnische groep) zijn burgers behoorden. Schattingen hebben het over een joodse bevolking van ongeveer 5.000 personen die vanaf 1885 sterk toenam, met rond de eeuwwisseling naar schatting 17.250 en tegen 1914 ongeveer 40 à 42.000 personen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde België minimum 65.000 tot 75.000 joodse inwoners, hoofdzakelijk geconcentreerd in Antwerpen en Brussel. De jaren van vervolging en de judeocide decimeerden echter de joodse gemeenschap in België. Vooral Antwerpen werd bijzonder zwaar getroffen en kende de hoogste deportatiepercentages voor heel België (respectievelijk 65,88 versus 45,14 percent).³ Brussel kende na de bevrijding het grootste aantal joodse inwoners in België, gevolgd door Antwerpen – een situatie die tot nog toe onveranderd gebleven is. Eind 1945 woonden zo'n 30.000 joden in België, tegen 1960 was dit aantal gegroeid tot ongeveer 40.000. Anno 2015 zou het over 35.000 à 40.000 personen gaan.⁴

Het joods religieuze leven in het hedendaagse België hangt bijzonder sterk samen met migratiebewegingen van de negentiende eeuw tot vandaag. Tot het laatste kwart van de negentiende eeuw was het merendeel van de joden in België afkomstig van de buurlanden Nederland, Frankrijk en Duitsland. Ze waren erg geïntegreerd in de samenleving. De migratiebewegingen vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw brachten vooral Oost-Europese, of Asjkenazische (de term duidt ook op Franse en Duitse joden), joden naar België. Een minderheid van de nieuwkomers was van Sefardische origine (afkomstig uit het Ottomaanse Rijk, Spanje, Portugal, Noord-Afrika en Midden-Oosten). Na 1933 werden deze nieuwkomers vervoegd door joden die het naziregime trachtten te ontvluchten. In de naoorlogse periode was er een toestroom van

2 J.-Ph. Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', in: P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (reds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België* (Digitale Bibliotheek Koninklijke Commissie voor Geschiedenis 2009) 1129–1147, daar 1129, online geconsulteerd op <http://www.kcgeschiedenis.be/pdf/bronnen/34JoodseGe-meentelinstellingenOrganisaties.pdf>, geconsulteerd op 1 november 2015; Idem, *L'immigration juive en Belgique du moyen âge à la première guerre mondiale* (Brussel 1996) 95 en 97; Idem, *Politique et religion: le Consistoire central israélite de Belgique au XIXe siècle* (Brussel 1995) 246–249; A. Overbeeke, *De overheid en de grondrechtspitatie van godsdienstige en levensbeschouwelijke gemeenschappen. De bescherming van corporatieve vrijheid van godsdienst in de Belgische grondwet, getoetst aan de internationale verdragen* (Universiteit Antwerpen, onuitgegeven doctoraal proefschrift, 2005) 703.

3 L. Saerens, 'De Jodenvervolging in België in cijfers', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 17 (2006) 199–235, daar 216–218.

4 American Jewish Archives, World Jewish Congress-files (coll. 361), C19/12, Belgium, 1945–1946, Note sur la situation de la population juive en Belgique; L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880–1944)* (Tielt 2000) XVI en Schreiber, *L'immigration juive*, 203 (schrijft dat het aantal joden in 1914 misschien zelfs 50.000 zou kunnen geweest zijn).

displaced persons (joden die niet meer terug konden naar hun plaats van herkomst) en kwam er bijvoorbeeld een Hongaarse migratiestroom in de jaren 1950. Vaak is het zo dat joden uit dezelfde plek van herkomst samenclusteren. Ze brengen ook hun eigen rituelen en gebruiken met zich mee.

Verschillende strekkingen in het religieuze jodendom

Binnen het religieus jodendom zijn er verschillende strekkingen: liberaal, conservatief en orthodox jodendom. Het orthodoxe jodendom houdt zich aan de Thora zoals deze in de Talmoeed wordt geïnterpreteerd, waarbij wordt aangedrongen op strikte naleving van de joodse wet (*Halacha*) in al zijn facetten. Het conservatieve jodendom dringt eveneens aan op de naleving van de meeste vereisten van de joodse wet (zoals besnijdenis van mannelijke zuigelingen en het eten van ongerezen brood tijdens *Pesach*), maar de richting staat wel open voor aanpassing aan moderne omstandigheden. Een zichtbaar verschil met het orthodoxe jodendom is dat vrouwen en mannen in de synagoge niet gescheiden zitten en dat vrouwen ook opgeroepen kunnen worden om uit de Thora voor te lezen. Vrouwen tellen er ook mee voor het vormen van een *minjan*, het minimum aantal aanwezigen (tien) om in het openbaar samen te bidden en worden sinds de jaren 1980 ook aanvaard voor rabbinale opleiding. Het liberale jodendom ten slotte werd in de negentiende eeuw geïntroduceerd met als doel het historische jodendom met het moderne leven in overeenstemming te brengen en geen strikte naleving van traditioneel godsdienstige wetten en rituelen te vereisen. Sleutelwoorden waren 'normalisering' van het joodse leven en het neerhalen van de barrières tussen joden en niet-joden door het afschaffen van wetten en gewoontes die dit proces in de weg stonden. Het ideaal van sociale gelijkheid uitte zich in een volledig gelijkwaardige status van mannen en vrouwen. Alternatieve benamingen voor de stroming zijn reform jodendom en progressief jodendom. Het liberale jodendom is van mening dat alle joodse wetten onderworpen zijn aan aanpassing aan geschikte moderne omstandigheden.

Vaak is het zo dat joden uit dezelfde plek van herkomst samenclusteren. Ze brengen ook hun eigen rituelen en gebruiken met zich mee

In België behoren omzeggens alle erkende gemeenten tot het orthodoxe jodendom, maar dat wil niet zeggen dat het hier om een homogene gemeenschap gaat. Binnen de orthodoxie zijn grote verschillen merkbaar, vooreerst tussen Askenaziem en Sefardiem. Het verschil tussen Askaniziem en Sefardiem zit hem niet alleen in de plaats van herkomst en de uitspraak van het Hebreeuws, maar ook in de interpretatie van de *Halacha*, de joodse wet (bijvoorbeeld in verband met *Pesach*, het joodse paasfeest) en de ritus in de synagoge. Binnen de askenazische orthodoxie manifesteert zich dan ook nog eens een waaier aan varianten en mogelijkheden, gaande van een vorm die sterk aanleunt bij conservatieve of zelfs liberale trends, tot streng orthodox en ultra-orthodox. De typisch uiterlijk herkenbare joden zijn (ultra-)orthodoxe joden, waaronder een deel chassidiem. Het chassidisme is een specifieke strekking binnen de

orthodoxie die in de eerste helft van de achttiende eeuw in Polen ontstond. Deze nieuwe stroming wilde een totaal engagement van haar volgelingen en stelde zich tot doel niet alleen de erudiete bovenlaag van de joodse gemeenschap te bereiken, maar ook de ongeschoolde arbeiders. Dit probeerde ze door middel van zang en dans en door de studie van Bijbelteksten. Chassidische joden onderscheidden zich door hun specifieke manier van bidden, door de rituelen die ze gebruikten bij het gebed en door hun kledij en dagelijkse gedrag. Sterk gericht op een leidersfiguur centraliseerden chassidische groepen zich rond één *tsadiek* (wijze), één rebbe wiens leerling (in de beginperiode) of zoon (later, negentiende eeuw) dan de dynastie verderzette. Vanaf het einde van de negentiende eeuw verspreidde deze stroming zich van Oost- naar West-Europa, Amerika en Palestina. Niet alle ultra-orthodoxe joden zijn echter chassidiem. De mitnagdiem, tegenstanders van het chassidisme, verzetten zich tegen de vrolijke en volgens hen weinig respectvolle manier waarop chassidiem met religie omgingen (vooral einde achttiende - begin negentiende eeuw).⁵

Clustering en herkenbaarheid als Antwerps, of orthodox-joods, fenomeen?

Zeker niet alle joden in België zijn religieuze joden. In België ontwikkelde vooral Antwerpen een sterk herkenbaar joods orthodox joods leven. In Brussel springt het orthodoxe aspect veel minder in het oog enerzijds omdat er ook gematigder orthodox en liberaal joods religieus leven was en anderzijds omdat het gepaard ging met een uitgebreid niet-religieus georganiseerd joods leven. In Antwerpen verdween een gevarieerd niet-religieus joods leven tijdens en in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog van het toneel. De orthodoxie was er steeds erg uitgesproken aanwezig: geen enkele West-Europese stad telt meer verschillende chassidische groeperingen dan Antwerpen, noch is er vandaag een andere Europese stad met een zo hoog percentage chassidiem ten opzichte van zijn totale joodse bevolking.⁶

De aanwezigheid van steeds grotere aantallen orthodoxe joden, al dan niet chassidiem, drukte haar stempel op de uiterlijke herkenbaarheid van joden in Antwerpen. Met hun baard en pijpenkrullen, afgeschoren haar op het hoofd (*tonsure*), zwarte kledij (soms met lange zwarte jassen) met witte hemden, zonder das, zwarte of witte lange kousen, de lintjes van hun gebedsjaar (*tsitses*) zichtbaar aan hun middel en hun specifieke hoeden (*sjtreamel* op sabbat en feestdagen) zorgen zij voor een stereotiep beeld van 'de joden' in Antwerpen. Niet elke *chassied* of orthodoxe jood ging en gaat overigens op die manier gekleed of draagt een baard of *peies*.⁷ Wel is het zo dat orthodoxe joden het hoofd te allen tijde bedekken.⁸ Het is een gebruik dat niet in de Bijbel staat, maar later gekomen is, om aan te tonen 'dat we iets boven ons hebben, dat er een G'd boven ons is.'⁹ De middelen om het hoofd te bedekken variëren heel sterk van plaats tot plaats en van traditie tot traditie. Vooral *chassidiem* vallen op met bijzondere hoofddeksels. De foto's in de vreemdelingendossiers geven aanwijzingen over de toe- of afnemende mate van typisch orthodoxe uiterlijke karakteristieken. Ook orthodox-joodse vrouwen zijn uiterlijk herkenbaar. Ze verbergen hun (kortgeknipte) haren onder een sjaal of pruik, en vallen vooral op warme dagen op met hun lange rokken (tot over de knie), kousen en lange mouwen (tot voorbij de elleboog).

Deze uiterlijke herkenbaarheid werd echter vooral uitgesproken in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. De bestaande joodse gemeenschap wilde – uit angst voor stigmatisering en

5 V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944–1960)* (Amsterdam 2008) 154–155, 199.

6 E. Robberechts, *Les Hassidim* (S.I. 1990) 270–275.

7 J. Gutwirth, *Vie juive traditionnelle: ethnologie d'une communauté hassidique* (Parijs 1970) 137–157.

8 I. Klein, *A Guide to Jewish religious practice* (New York 1979) 49–52.

9 In de Talmud staat dat de moeder gezegd heeft aan één van de wijzen: 'Bedek je hoofd om te tonen dat je iets [God] boven je hoofd hebt' (interview P. Kornfeld op 16/01/2007 te Antwerpen).

Café De Kloek, hoek Pelikaanstraat met Lange Kievitstraat, Antwerpen (Foto Dan Zollmann).

Pelikaanstraat, Antwerpen (Foto van Dan Zollmann).

Joden met keppeltjes op de hoek Charlottelei met Platin en Moretuslei, Antwerpen (Foto Veerle Vanden Daelen).

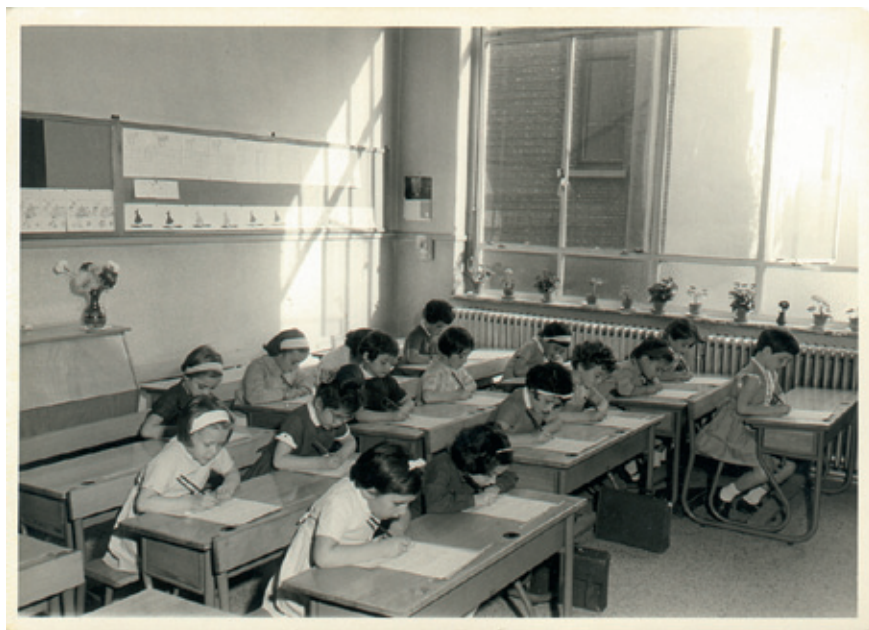
antisemitisme – zo weinig mogelijk de aandacht trekken. Nieuwkomers uit Oost- en Centraal-Europa brachten echter een tegenovergestelde evolutie teweeg. Hun uiterlijke 'opvallen' in kledij en haartooi leidde tot ongerustheid bij de reeds gevestigde lokale orthodoxe groepen en bij internationale joodse hulporganisaties. Ze wisten niet goed hoe om te gaan met deze groep die zich in een West-Europese context zo strikt aan de rituelen en regels van de joodse godsdienst hield. Beatrice Vulcan schreef eind 1946 aan het hoofdkantoor van het American Jewish Joint Distribution Committee in New York: 'I think you might be interested to know that such tremendous numbers of orthodox Jews in round hats, long beards, and longer coats, have been pouring into Antwerp that the Committee there decided that they would not give relief to anybody who did not wear a conventional fedora. The Committee provided the fedoras.'¹⁰ Het lukte het Antwerpse Comité echter niet om de meer opvallende kledingdracht af te remmen; de groeiende aanwezigheid van orthodoxe joden, onder wie veel chassidim, zorgde zelfs voor een versterking en verstrenging in de uiterlijke herkenbaarheid. Dat zien we bijvoorbeeld in foto's van de joodse meisjesschool Beth Jacob.

Verder valt het op hoe men orthodoxe joden vooral in één buurt aantreft. Omdat het gebed zo'n belangrijke plaats binnen het orthodox-joodse leven inneemt, hebben orthodoxe joden hun huis, werkplaats en gebedshuis graag op wandelafstand van elkaar. Orthodoxe mannen bidden driemaal per dag,

Brug Belgiëlei-Van Den Nestlei, Antwerpen (Foto Dan Zollmann).

10 'Ik denk dat het je zal interesseren om te horen dat er zoveel orthodoxe joden in ronde hoeden, lange baarden en nog langere jassen in Antwerpen toestroomden, dat het Comité er besloten heeft om geen hulp te bieden aan diegenen die geen conventionele fedora [klassieke hoed] droegen. Het Comité zorgde voor de fedoras', JDC-NY, coll. 45/54, file 149, Beatrice Vulcan (Joint Brussel) aan Henrietta K. Buchman (Joint NY), 6 december 1946.

Meisjesleerlingen van de Beth Jacob-school in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog (vermoedelijk jaren 1950) (Archief Jesode Hatora – Beth Jacob).

Meisjesleerlingen van de Beth Jacob-school omstreeks 2000 (Archief Jesode Hatora – Beth Jacob).

alleen of met een *minjan*, samen in de synagoge. De aanwezigheid van minimum tien mannen (een *minjan*) is vereist voor het openbaar voorlezen uit de Thora en het opzeggen van gebeden zoals *Kaddiesj*, het gebed voor de doden.¹¹ Op de sabbat is het orthodoxe joden niet toegelaten de fiets, auto, tram of ander vervoermiddel te gebruiken; men moet dus te voet naar de synagoge kunnen. Hierdoor ontstaat als het ware een spontane clustering. Bovendien is het op sabbat ook niet toegelaten om 'te dragen' (Exodus 16: 29 en Jeremia 17: 21-22). Binnen privaat domein, thuis (binnen vier muren, in een omsloten gebied), kan dat wel. Dit private gebied kan echter uitgebreid worden, indien duidelijke grenzen en afbakeningen vastgesteld werden. Het gebied dat op sabbat helemaal als privaat domein geldt, een zone afgebakend door hoofdzakelijk natuurlijke en verder kunstmatig aangebrachte grenzen, is omgeven door een *eroev*.¹² Antwerpen heeft sinds 1902 en als enige stad in België een *eroev*, opgericht door rabbijn Sternberg (1855–1936).¹³ Binnen de *eroev* kunnen orthodoxe joden tijdens de sabbat wel op stap met mensen in een rolstoel en kleine kinderen in kinderwagens. De buurt rond het Centraal Station is niet alleen dicht bij de diamantwijk (waarin veel joden actief waren en zijn), maar ook binnen deze *eroev* gelegen. De woonplaats van orthodoxe joden is bovendien herkenbaar aan de *mezoeza*, het kleine langwerpige rechthoekige doosje aan de rechterdeurpost, waarin een opgerold perkamentpapier zit met de verzen 6:4-9, 11:13-21 uit Deuteronomium. Het is één van de geboden die een jood, elke keer hij de deur binnenkomt of uitgaat, aan God herinnert en hem moet helpen het rechte pad, een leven volgens de Thora, te volgen.¹⁴

Het zich vestigen binnen de *eroev* en in de buurt van de diamantwijk, de synagogen en gebedshuizen zorgde inderdaad voor de vorming van een 'joodse buurt'. Binnen die buurt woonden in ieder geval de meeste orthodoxe joden. Koosjere bakkers, slaggers, kruideniers, zuivelhandelaars, poeliers, restaurants en viswinkels vestigden zich uiteraard ook in diezelfde buurt, waar je eveneens de joodse boekenwinkels en de joodse scholen terugvond. Het lijkt een gesloten wereld; temeer omdat omwille van religieuze redenen de clustering van joden

11 I. Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice* (New York 1979), 11–14, 54–94.

12 Vroeger golden de stadsmuren als grens, later vormden rivieren, kanalen, spoorwegen, singels (wegen die de stad omringen en als dusdanig een berm vormen) en kunstmatige oplossingen deze grens. Naast kettingen als afsluiting van bruggen, maakten ook sabbatpalen en koorden het mogelijk een *eroev* af te sluiten.

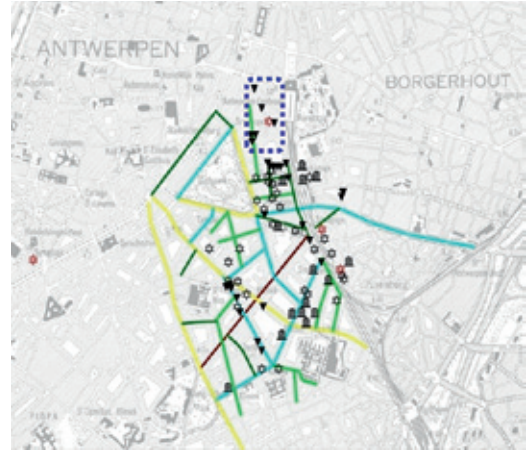
13 De *eroev* werd en wordt nog steeds gecontroleerd en onderhouden door de joodse gemeente Machsike Hadas. Elke week gaan verantwoordelijken na of de afbakeningen nog steeds in orde zijn. Indien niet, dan tracht men deze zo snel mogelijk te herstellen zodat alsnog op sabbat 'gedragen' kan worden. Bijvoorbeeld: Archief SH, VIG-archief, A26, VIG aan stationschef van het station van Antwerpen-Centraal, 28 mei 1953 (vraag om toelating voor rabbijn Rottenberg om de sporen te controleren).

14 Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, 49–52.

in Antwerpen behouden bleef na de migratieperiode. De joodse buurt en haar evolutie is duidelijk zichtbaar op onderstaande kaarten.

De joodse buurt in de jaren 1933–1942.

De joodse buurt in de vroege 21ste eeuw. Bovenstaande kaart toont de concentratie van de leden van de joodse religieuze gemeente Shomre en Machsike Hadas, berekend op basis van hun gezamenlijke ledenadressen in 2008 (kleurlegende: donkergruin +10%, geel 3–4%, turkooise 2–3%, lichtgroen 1–2% en donkergruen 0,5–1%).

Officieel erkend joods religieus leven

Het instellen van een *eroev*, het voorzien van koosjer voedsel en joods onderwijs en alle infrastructuur die bij een joods religieus leven hoort – uiteraard ook het oprichten van synagogen, gebeds- en studiehuisen – wordt in grote mate gedragen door officieel erkende joodse gemeenten. Een officieel erkende joodse gemeente in België betreft een religieuze gemeenschap, het best te vergelijken met een kerkgenootschap of parochie, met dezelfde rechten en plichten als alle andere erkende religies. Daarbij horen ook subsidies, onder meer voor de ‘bedienaars van de eredienst’. Het aansluiten bij een joodse gemeente gebeurt in België louter op basis van religieuze motivatie of traditie (om de rituelen in ere te houden). Naast de joodse gemeenten trad op 1 november 1832 het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, kortweg Consistorie, officieel in werking als centraal representatief orgaan voor joden in België ten opzichte van de overheid. Het Consistorie bouwde voort op een centrale joodse instelling die ontstond ten tijde van Napoleon (1808). Het verzorgde het contact met het ministerie van Justitie (bevoegd voor de erediensten) en bekommerde zich om de aanwerving en het levensonderhoud van rabbijnen, voorzangers en andere door de staat erkende joodse functionarissen. De vergadering van het Consistorie bestond uit vertegenwoordigers van officieel door de staat erkende joodse gemeenten. In de Hollandse periode waren er zes israëlitische gemeenten: Brussel, Antwerpen, Luik, Gent, Aarlen en Bergen, dat snel vervangen werd door Namen. De eerste vijf werden in 1876 *de facto* erkend door de overheid en hun vertegenwoordigers vormden samen het Consistorie.¹⁵ Op zich vereiste de staat deze vereniging niet (het gezag van het Consistorie is een interne joodse aangelegenheid), maar de overheid vond het wel handig een centraal aanspreekpunt te hebben.¹⁶ Voor historici is het consistorie-archief een bron van onschatbare waarde; het geeft een inzicht in de interne keuken van het erkende joods religieuze leven en vormt als het ware een tegenhanger van het archief van de eredienst bij het Ministerie van Justitie.¹⁷

De migratie van joden sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw zorgde voor een ware boost aan joods leven en dat reflecteerde zich ook in het joods religieuze leven. Antwerpen, bijvoorbeeld, had tot die tijd één officieel erkende religieuze gemeente: de ‘Israëlitische Gemeente van Antwerpen’, wettelijk

15 De erkende joodse religieuze gemeenten kregen burgerlijke rechtspersoonlijkheid, waardoor ze onder dezelfde regels vielen als de kerkfabrieken (A. Benrubi, ‘Het Centraal Israëlitisch Consistorie van België: korte schets van ontstaan en geschiedenis van 1808 tot 1983’, Centraal Israëlitisch Consistorie van België, Programma der plechtigheden ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België, 1808–1983 (Brussel 1983) 22).

16 Voor meer informatie over het statuut van het Consistorie, zie Schreiber, ‘Joodse gemeenten, instellingen en organisaties’, 1130–1131.

17 C. Weill, *Inventaire des archives du culte israélite. Ministère de la Justice, 1830–1971* (Brussel s.d.).

erkend onder Hollands bewind in 1816, en daarmee één van de eerste vijf officieel erkende gemeenten in het jonge België. De gemeente opende in 1893 een synagoge op het Antwerpse Zuid in de Bouwmeesterstraat (achter het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), in de volksmond tot op vandaag de 'Hollandse sjoel' genoemd. De nieuwkomers vestigden zich echter vooral in de stationsbuurt en brachten hun eigen rituelen en gebruiken mee. Nieuwe religieuze gemeenten ontstonden, vaak met een sterk Oost-Europees (Asjkenaz) en orthodox karakter, maar evengoed synagogen voor Sefardische nieuwkomers. Sefardische immigranten, vooral uit Turkije, organiseerden zich in een eigen gemeente en richtten in 1898 de Synagoge van Portugese ritus op. De inwijding van de synagoge van de gemeente in de Hoveniersstraat, ontworpen door architect Jozef De Lange, vond plaats in 1913. Uit de initiatieven van Oost-Europese immigranten ontstond onder meer een orthodoxe gemeente die in 1905 officieel de naam Machsike Hadas aannam.¹⁸ De hoofdsynagoge van Machsike Hadas in de Oostenstraat 43 werd door de oorlogsomstandigheden pas na de wapenstilstand van 1918 ingehuldigd. Zowel de Russisch-Poolse gemeente Machsike Hadas als de Synagoge van Portugese ritus werden in 1910 officieel erkend door de Belgische staat.¹⁹ Dat was niet vanzelfsprekend: beide gemeenten hadden de overheid ervan moeten overtuigen dat hun cultus hiervoor voldoende verschilde van de al erkende Antwerpse Israëlitische Gemeente.²⁰ Een nota uit het archief van het Ministerie van Justitie motiveert de erkenning van de Russisch-Poolse gemeente Machsike Hadas door te beschrijven hoe 'vreemd' de nieuwe migranten en hun religieuze rituelen overkwamen en hoe sterk hun gebruiken verschilden ten opzichte van de sterk geïntegreerde en geassimileerde joodse gemeente, die al langer in België bestond. Het geloof op zich – zo schreef men – was wel hetzelfde, maar het vasthouden aan de regels was er veel strikter en nog niet aangepast aan de westerse gebruiken zoals de Israëlitische gemeente in Brussel bijvoorbeeld wel had gedaan met het installeren van een orgel in haar synagoge (wat strikt gezien niet volgens de orthodoxe ritus is). Nederlandse en Belgische joden zouden ook minder scrupules gehad hebben in verband met het koosjer slachten, terwijl de Russische en Poolse joden hier geen enkele concessie in wilden doen en een rigoureuze controle wensten. Voor de minister en ambtenaren die weinig bekend waren met de joodse eredienst, moest een vergelijking met het katholicisme duidelijkheid brengen.²¹

In 1931 kwam een fusie tot stand tussen de Israëlitische Gemeente van Antwerpen en de in 1920 in Antwerpen ontstane orthodox-joodse gemeente Shomre Hadas.²² Of dit was omdat Shomre Hadas geen officiële erkenning kon verkrijgen of omdat beide gemeenten goed bij elkaar aansloten wat orthodoxe ritus betreft, is mij niet bekend. De Israëlitische Gemeente van Antwerpen Shomre Hadas verenigde in ieder geval een hele waaier aan aspecten van de joodse orthodoxie, waarbij de synagoge van de Bouwmeestersstraat het meest liberaal aandeed. Het joodse leven verplaatste zich tijdens het interbellum verder van het Zuid naar de omgeving aan het Centraal Station van Antwerpen. De gemeente opende in afwachting van de bouw van de synagoge aan de Van den Nestlei, eveneens ontworpen door Joseph De Lange, een voorlopige bij-synagoge in de

De synagoge in de Bouwmeestersstraat (Foto Veerle Vanden Daelen).

- 18 Hoewel ze al in 1885 een rabbijn had, organiseerde de orthodoxe gemeente zich pas echt in 1892. Vermoedelijk heette ze tot 1892 *Adas Jesjoeroen*. Vanaf 1892 heette ze tot *Ratzersdorfersche Gemeinde* (Schreiber, *L'Immigration juive en Belgique*, 144; Schreiber, *Politique et Religion*, 369–372).
- 19 De Synagoge van Portugese ritus telde op het moment van haar erkenning, op 7 februari 1910, 200 leden (E. Wulliger, 'Joseph De Lange (1883–1948)', *Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering*, 5 (2003–2004) 159–174, daar 163).
- 20 De gemeente van Portugese ritus was voordien wel al eens afgewezen in haar aanvraag, maar kreeg als *Société du Rite Portugais et de Bienfaisance*, gevestigd in de Vestingstraat 56, bij het KB van 7 februari 1910 dus toch haar wettelijke erkenning. De gemeente Machsike Hadas Antwerpen werd in België officieel erkend bij het KB van 14 december 1910 (E. Schmidt, *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen: in woord en beeld* (Antwerpen/Rotterdam 1994) 104–107). Het voldoende verschil van de ritus van al erkende gemeenten staat echter niet in de erkenningsvoorwaarden van de overheid (Overbeeke, *De overheid en de grondrechtspositie*, 522–523).

Hoveniersstraat, in het midden van de diamantwijk.²³ In 1920 opende ze zelfs een derde synagoge in de Terliststraat voor haar chassidische leden.²⁴

Hoewel ze daar het meest uitgesproken was, was deze evolutie niet uniek voor Antwerpen. Met de hoge aantallen nieuwkomers was het aantal erkende religieuze gemeenten in België verdubbeld in de periode van 1904 tot 1913.²⁵ Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde België tien erkende joodse gemeenten met 15.040 betalende leden (gezinshoofden): 8.800 in Antwerpen (met drie erkende gemeenten), 3.850 in Brussel (met twee erkende gemeenten), 1.050 in Charleroi, 800 in Luik, 260 in Gent, 170 in Oostende en 110 in Aarlen (met telkens één erkende gemeente in de laatste vijf steden). De reële cijfers van elk van deze gemeenten moeten echter zeker hoger gelegen hebben. Gezien de economische omstandigheden, zeker van de vluchtelingen, frequenteerden zonder twijfel mensen de synagoge die onmogelijk een ledenbijdrage konden betalen.

In Antwerpen werkten de twee grote gemeenten, Shomre en Machsike Hadas, na de bevrijding een aantal jaren samen als de Verenigde Israëlitische Gemeenten. Ook de derde gemeente in Antwerpen, de synagoge van Portugese ritus, werd hiertoe uitgenodigd, maar hield de boot af en reorganiseerde begin 1946 officieel haar eigen onafhankelijke gemeente.²⁶ Een gemeentelid schreef in augustus 1946 over de heroprichtingsperikelen dat ze niet opgenomen wilden worden bij de andere gemeenten omdat ze hun specifieke Sefardische ritus, gewoonten en tradities, net als hun manier van bidden in de synagoge, wilden bewaren.²⁷

In 1958 waren in België elf door de overheid erkende joods religieuze gemeenten, allen gecoördineerd door het Consistorie: drie in Brussel, drie in Antwerpen en verder een gemeente in Luik, Charleroi, Aarlen, Oostende en Gent.²⁸ Schreiber meldt dat de erkende joodse gemeenten in 1980 naar schatting 4.500 gezinshoofden telden en dat ongeveer de helft van de joodse bevolking in België via het gezinshoofd lid was bij een religieuze gemeente.²⁹ Anno 2015 maken zeventien erkende joodse gemeenten deel uit van het Consistorie. Sinds 1958 vervoegden Schaarbeek, Sint-Gillis, Ukkel-Vorst, Waterloo-Zuid-Brabant, Knokke-Heist en Brussel de lijst. De in 1966 gestichte *Union Libérale Israélite* te Brussel, maakt – ook al werd ze in 1995 onder de naam Beth Hillel eveneens officieel erkend – geen deel uit van het Consistorie. Dit heeft te maken met de invloed van orthodoxen binnen het Consistorie die het liberale jodendom niet erkennen.³⁰ Het gewicht van de orthodoxie was midden twintigste eeuw wel niet zo sterk als de laatste decennia. De hoofdsynagoge van de *Communauté Israélite de Bruxelles* vertoonde vóór en tijdens de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog kenmerken van liberaal jodendom met het gebruik van een orgel en een gemengd zangkoor. De kandidaat-opperrabbin, voorgesteld door Antwerpen in 1957, zou om deze redenen geen diensten kunnen verzorgen in de Brusselse synagoge. Hoewel gezegd werd in de Consistorievergaderingen dat dit geen obstakel zou mogen vormen bij het kiezen van de Groot-rabbin, haalde deze kandidaat het niet.³¹ Enkele maanden later meldden vertegenwoordigers van Machsike Hadas het Consistorie dat zij tot hun grote spijt niet konden deelnemen aan de feestelijkheden rond de 150ste verjaardag van het Consistorie wegens het niet respecteren van de orthodoxe principes; er werd namelijk orgelspel in de synagoge gebruikt en er zongen gemengde koren.³² Dat de orthodoxie intussen aan gewicht gewonnen had, blijkt uit het feit dat de erkende liberale gemeente geen lid was van het Consistorie en dat de gemengde koren en het orgelspel intussen ook verdwenen waren bij de *Communauté Israélite de Bruxelles* (vermoedelijk in de jaren zestig-zeventig). Het verenigen van verschillende strekkingen binnen de joodse ritus was niet eenvoudig en

21 Archieven ministerie van Justitie, Bestuur der erediens, giften, legaten en stichtingen, Erediensten, nr. 20.095a, Culte israélite, Israëlitische eredienst, Antwerpen, Israëlitisch-orthodoxe synagoog 'Machsike-Hadass' te Antwerpen, note confidentielle pour Monsieur Luckx.

22 De stichters zouden een groep van de Machsike Hadas' afgescheiden leden geweest zijn (Archief Centraal Israëlitisch Consistorie van België, Brussel (verder CICB), 2.2.5.14., tekst zonder titel beginnende met 'Vers la fin du XIXe siècle...').

23 Schreiber, *L'Immigration juive en Belgique*, 142.

24 CICB, handgeschreven nota's, Briefwisseling en Communauté Israélite d'Anvers: Rapport 1920.

25 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', 1132.

26 Archief van de Israëlitische Gemeente van Antwerpen Shomre Hadas, Antwerpen, Archief van de Verenigde Israëlitische Gemeenten van Antwerpen (verder Archief SH, VIG-archief), A12, notulen beheerraad VIG, 28 oktober 1945, 10 december 1945 en 18 februari 1946.

27 American Sephardi Federation (Center for Jewish History), Union of Sephardic Congregation, box 3: Belgium, 1945, brief Jacques Abolafia (Anvers) à monsieur le Grand Rabbin de la Communauté Sepharadite New York, 19 augustus 1946.

28 CICB, 3.3. notulen CICB, Consistoire Central Israélite de Belgique aan Conference on Jewish Material Claims against Germany, 1 juni 1958.

29 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', 1132.

30 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', 1131 en 1133.

31 Archief SH, VIG-archief, A14, notulen bureau VIG, 24 juni 1957.

32 CICB, 4.2.23., Machsike Hadas Antwerpen aan CICB, 12 maart 1958.

verschillende archiefbronnen, zowel bij het Consistorie, de overheidsarchieven als de gemeenten zelf, dragen sporen van de gevoerde discussies.

Joods religieus leven buiten de officieel erkende joodse gemeenten

Het orthodox-religieuze leven ontwikkelde zich in Antwerpen in die mate dat het een echte aantrekkingskracht vormde voor joden voor wie dit religieuze leven erg belangrijk was. Naast de synagogen van de erkende gemeenten ontstonden er tal van kleinere gebeds- en studielokalen, *batee midrasj* (enkelvoud: *beet midrasj*). In het interbellum vestigden zich alvast acht chassidische groeperingen in Antwerpen: Alexander, Belz, Ger, Rab Chaim Dovidl (Zanz), Satmar, Sighet, Tchorikov en Wischnitz. Terwijl een rapport over de joodse gemeenschap in België vóór 1940 de meerderheid van de joden als geassimileerd met de Belgische bevolking beschreef wat betreft onderwijs, taal, cultuur en gewoontes (op enkele religieuze tradities na), werden de strengreligieuze Russische, Poolse en andere Oost-Europese nieuwkomers in Antwerpen niet alleen als anders dan de Belgische bevolking in het algemeen, maar evengoed als anders dan de Belgische joden beschreven. Min of meer in dezelfde buurt gegroepeerd, creëerden ze hun eigen fanatiek religieuze scholen ('des écoles à caractère fanatico-religieux'), behielden ze het Jiddisch als onderlinge taal, kortom, sloten ze zichzelf af in een soort vrijwillig getto, weliswaar met behoud van goede menselijke contacten en handelsbetrekkingen met niet-joden (op basis van perfecte gelijkheid en wederzijds vertrouwen), ging het rapport verder.³³

Ook na de Tweede Wereldoorlog zorgde de heropstart van de orthodoxe infrastructuur samen met een economische sector die toeliet een orthodox joods leven te leiden, de diamantsector, voor een toestroom aan ultraorthodoxe joden. Meerdere tijdsbronnen wijzen erop hoe de joodse bevolking van Antwerpen verschilde van de joodse populatie elders in België. Een rapport over België van een internationale joodse organisatie beschreef de verschillen begin 1948. Aan de ene kant is er Antwerpen waar een joodse buurt bestaat met joodse scholen en waar de sabbat en alle andere tradities geobserveerd worden. Elders in België (in Charleroi, Luik of Brussel bijvoorbeeld) leven joden meer gemengd met de Belgische bevolking en worden de synagogen – op de erg vrome joden na – slechts op joods nieuwjaar (Rosh Hashana) en Grote verzoendag (Yom Kippoer) bezocht.³⁴

Tegen 1955 bestonden er naast de synagogen van de Shomre en Machsike Hadas en de synagoge van Portugese ritus, negen gebedshuizen: de Eisenman-synagoge, het gebedshuis van de Agoedat Jisraël en de *batee midrasj* van de Belzer, Gerrer, Satmarer, Tshotkower, Wischnitzer, de Mizrachi en 'Gitschotel'.³⁵ Een zesde chassidische groep betrof een nieuwe chassidische groepering in Antwerpen, Psheworsk, die dus zelf haar rebbe had, reb Ytsekl Gewuerzman. De tweede helft van de jaren vijftig kende een bijzondere uitbreiding van de chassidische gemeenschap in Antwerpen door inwijking van nieuwe Oost-Europese, vooral Hongaarse vluchtelingen. Deze evolutie zette zich verder: chassidische joden maakten in het begin van de jaren zestig ongeveer twaalf percent van de joodse bevolking in Antwerpen uit, rond 2007 was dat ongeveer een kwart.³⁶

Infrastructuur voor een joods religieus leven

Deze 'boost' aan joods religieus leven beperkte zich niet tot het openen van synagogen en gebedshuizen. Ze ging samen met een hele infrastructuur die met de joodse ritus te maken heeft. Naast de eigenlijke plaatsen voor studie en gebed bracht het joodse religieuze leven nog tal van andere instellingen en organisaties met zich mee. Deze structuren werden vooral door de officieel

33 Archief Ministerie van Volksgezondheid, Dienst Oorlogsslachtoffers, Rap. 497, Tr.236.307 (16.6.70), Aperçu de la situation des Juifs en Belgique avant 1940.

34 Central Zionist Archives (verder CZA), S32/655, Gordonia Maccabi Hatzair, België: rapport de Gordonia – Maccabi – Hazair de Belgique, 10 februari 1948.

35 Archief SH, VIG-archief, A30, VIG aan opperrabbijn van België Dr. S. Ullman, 30/12/1955; A32, VIG aan opperrabbijn van België Dr. S. Ullman, 4 januari 1956; A33, rapport de la Communauté Synagogue Israélite Orthodoxe Machsike-Hadass, Exercice 1955.

36 J. Gutwirth, *La renaissance du hassidisme. De 1945 à nos jours* (Paris 2004) 26–31. In 1966 heeft Gutwirth het over ongeveer 1.500 personen op een geschatte joodse bevolking van 11.000, dus zo'n 13,5% (Idem, 'Hassidim de notre temps', *Les nouveaux cahiers*, 7 (1966) 56–62. Enkel de Belzer chassidim te Antwerpen zijn al als groep an sich bestudeerd: Idem, *Vie juive traditionnelle: ethnologie d'une communauté hassidique* (Paris 1970).

Koosjere zuivel en kaas, Herczl & Gold, Provinciestraat, Antwerpen (Foto Veerle Vanden Daelen).

erkende joodse gemeenten uitgebouwd, gezien de relatief hoge kosten die ze met zich meebrachten. Het gaat dan over rituele badhuizen (*mikva's*, speciaal gebouwd bad voor joods reinigingsritueel waarbij niet de hygiëne, maar de spirituele reinheid centraal staat), het voorzien van en de controle op koosjer voedsel (bakkers, beenhouwers, kruideniers, viswinkels), joodse (dag-)scholen en studiehuisen, een begrafenisvereniging (*chevra kadiesja*) en het instellen van een *eroev*.

Koosjer voedsel als indicator van joods religieus leven

Om voedsel te kunnen bereiden volgens de joodse spijswetten (de *kasjroet*) kon men niet zonder koosjere kruideniers, bakkers, slaggers en vishandelaars. Deze winkels, net als koosjere restaurants, staan onder controle van een rabbinaat (hier: de rabbijnen van een joodse gemeente) en laten zo sporen na in de archieven van de religieuze gemeentes. In Antwerpen voeren zowel Shomre als Machsike Hadas deze controles uit. In Brussel, waar meerdere orthodoxe gemeenten zijn, is er één gemeente, deze van Anderlecht, die de controle over de *kasjroet* uitvoert.³⁷

Een originele en interessante 'barometer' voor de aanwezigheid van de joodse ritus is de verkoop van *matse*, het ongedesemde brood voor het joodse paasfeest. In 1946 bestelde het Consistorie voor Antwerpen 30 ton matsemeel,

37 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', 1133.

voor Brussel 80 ton (de joodse bevolking was er op dat moment ook drie maal groter dan de Antwerpse).³⁸ In 1947 verminderde Brussel zijn hoeveelheid matsemeel van 80 tot 65 ton. De joodse bevolking in de hoofdstad was in die periode echter niet afgenomen, integendeel. Mogelijk importeerde men *matses* of had men vastgesteld dat het aantal religieuze joden in de hoofdstad lager lag dan aanvankelijk gedacht. Antwerpen wou 50 ton. De motivatie daarvoor luidde dat de joodse bevolking in de stad sterk was toegenomen en dat het merendeel van de Antwerpse joden slechts *matses* wilde die onder toezicht van het Antwerpse rabbinaat bereid waren.³⁹ Van de uiteindelijk 45 ton geleverd meel aan Antwerpen in 1947, werd echter amper 19,8 ton gebruikt en van deze bereide *matses* bleef er dan nog ongeveer 1.500 kilo onverkocht. Het Consistorie in Brussel was niet gelukkig met deze gang van zaken en zat vooral verlegen met de indruk die dergelijke overschatting zou wekken bij de overheid.⁴⁰ Het was evenwel geen overschatting van het aantal joden, antwoordde Antwerpen aan het Consistorie, integendeel: 'Nous croyons même pouvoir ajouter que nos prévisions eussent été en dessous de la réalité, s'il n'y avait pas eu la redoutable concurrence des Matzes importés d'Amérique en fortes quantités. Ces Matzes américains, il faut bien le reconnaître, étaient beaucoup plus blancs que le pain azyne fabriqué à Anvers par la Boulangerie Kleinblatt et ils étaient, en outre, d'un meilleur goût. Aussi ne fut-il pas étonnant que beaucoup de nos coréligionnaires sur place ont donné la préférence aux Matzes de provenance américaine – d'où mévente des autres.'⁴¹ Ondanks de mogelijkheden voor import uit de Verenigde Staten, bleef Antwerpen sterk vasthouden aan lokale matseproductie of in ieder geval productie onder controle van het Antwerpse rabbinaat. De drang waarmee Antwerpen zelf in haar *matses* wilde voorzien en Brussel snel in hoeveelheid meel oversteeg, is een duidelijk, zij het indirect, teken van orthodoxie.⁴²

Joodse begrafenisvereniging

In de joodse religie neemt de dodencultus met zijn specifieke rituelen een bijzondere plaats in. Bij een overlijden contacteert men een joodse begrafenisvereniging, een *chevra kadiesja*. De reiniging van het lichaam, *tahara*, wordt gewoonlijk uitgevoerd door leden van de *chevra kadiesja* en is een uitdrukking van respect en eerbetoon aan de overledene. Terwijl het lichaam van kop tot teen grondig met warm water gereinigd wordt, worden gebeden en psalmen opgezegd. De traditie wil verder dat de dode een fijn, linnen doodskleed aangetrokken wordt. De begrafenis volgt zo snel mogelijk na het overlijden. De rouwperiode voor de naaste familie (ouders, kinderen, echtgenoten, broers en zussen) telt zeven dagen vanaf de begrafenis. Kenmerkend voor deze rouwperiode, naast tal van andere gebruiken, is het 'sjiva zitten', het zitten op een lage stoel. Elf maanden lang wordt door de zonen van de overledene, of door diegenen die men daarvoor aanstelt (en betaalt), 's morgens, 's middags en 's avonds het *Kadiesj* opgezegd. Elk jaar wordt de dode herdacht op de verjaardag van zijn overlijden. De *jortsait* gaat gepaard met het opzeggen van het *Kadiesj* in de synagoge en het branden van een lichtje ter nagedachtenis. Enige tijd na het overlijden mag er ook een grafsteen geplaatst worden. Deze wordt meestal met een kleine plechtigheid 'ingehuldigd'.⁴³

Op 16 maart 1884 stichtten Nederlandse joden in België de 'Nederlandse Israëlitische Begrafnisvereniging Antwerpen'. Het was een Nederlandse stichting die opereerde vanuit Antwerpen. Na verloop van tijd telde de vereniging ook leden in Brussel en in Nederland. Bij het overlijden van haar stichter Henri Frechie in 1932 kreeg de vereniging zijn naam, de Frechiestichting.⁴⁴ Beide grote joodse gemeenten in Antwerpen hadden ook een eigen begrafenisvereniging, een *chevra kadiesja*.⁴⁵ Omdat in België eeuwigdurende concessie

38 CICB, 1.2.2.1., Enelka's Matzos Factory (Vilvoorde) aan CICB, 13 februari 1947.

39 CICB, 1.2.2.1., CICB aan Ministère du Ravitaillement et des Importations, 17 januari 1948; Archief SH, VIG-archief, A12, notulen beheerraad VIG, 9 februari 1947.

40 CICB, 1.2.2.1., Wiener CICB aan VIG, 1 juni 1947 (citaat); A35, Felix Walk (CICB) aan Communautés Israélites Anvers, 17 januari 1948. Heel deze kwestie vinden we ook terug in CICB, 1.2.2.1.

41 'Wij denken er zelfs aan te mogen toevoegen dat onze verwachtingen onder de werkelijkheid waren, ware het niet voor de geduchte concurrentie van de in grote hoeveelheden ingevoerde *matses* uit Amerika. Het moet toegegeven worden dat deze Amerikaanse *matses* veel witter waren dan het ongedesemd brood gemaakt door de Antwerpse Bakkerij Kleinblatt en dat ze ook beter van smaak waren. Het was dan ook niet verwonderlijk dat veel van onze geloofsgenoten de voorkeur gaven aan de Amerikaanse *matses*, vandaar de slechte verkoop van de andere', Archief SH, VIG-archief, A12, notulen beheerraad VIG, 15 juni 1947; CICB, 1.2.2.1., VIG aan CICB, 20 juni 1947 (citaat).

42 Archief SH, VIG-archief, A12, notulen beheerraad VIG, 7 december 1947, 26 januari 1948; A17, briefwisseling, beheerraad VIG aan Brits consulaat, 8 maart 1948; A19–20, briefwisseling gebr. Kleinblatt aan VIG, 25 februari 1949, VIG aan Nederlands consulaat, 1 maart 1949, VIG aan firma gebr. Kleinblatt, 18 maart 1949, gebr. Kleinblatt aan VIG, 9 augustus 1949; A35, VIG aan CICB, 3 februari 1948.

43 Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, 276–300.

44 S.n., *Frechie-Stichting Israëlitische Begrafnis Vereniging – Antwerpen, 1884–1984* (Antwerpen 1984).

45 CICB, 2.2.5.13., Chevra Kadisha Gemiloet Chesed Shel Emeth van de Israëlitische Gemeente te Antwerpen was deze van de Shomre Hadas.

voor begraafplaatsen niet mogelijk was, kocht de Frechiestichting in 1908 als eerste een stuk grond aan net over de grens, in het Nederlandse Putte. De anderen (Shomre en Machsike Hadas) volgden. De begrafenissen van deze drie verenigingen vinden tot op vandaag plaats in Putte.⁴⁶

Joods onderwijs

Artikel 24 van de Belgische grondwet stipuleert de vrijheid van onderwijs. De Belgische staat laat veel ruimte voor privé-initiatief: iedereen die dat wil, kan een school openen. De staat controleert enkel die scholen waarvoor zij subsidies uitkeert. Naast het officieel onderwijs, georganiseerd door de staat, subsidieert de Belgische staat de vrije scholen die het Belgische officiële onderwijscurriculum onderwijzen.⁴⁷ Deze liberale politiek biedt veel mogelijkheden aan de joodse gemeenschap om zelf onderwijs te organiseren. De uitbouw van joods onderwijs levert interessante inzichten die als graadmeter kunnen dienen voor een groeiende of afnemende orthodoxie binnen een joodse gemeenschap.⁴⁸ Dat de joodse orthodoxie zich vooral in Antwerpen ontwikkelde, is bijgevolg ook vast te stellen in het joodse onderwijs. De religieuze betrokkenheid van de leerlingen is dan wel niet objectief meetbaar, maar we mogen er wel van uitgaan dat deze parallel toeneemt met de graad van orthodoxie van de school. Een rapport van 1937 gaf aan dat het aantal leden van de *Communauté principale* te Brussel aangroeide, maar dat dit paradoxaal genoeg niet leidde tot een hoger aantal inschrijvingen in het joodse godsdienstonderwijs.⁴⁹ In Antwerpen was dit wel het geval. De stad telde verschillende confessionele joodse scholen, al dan niet met profaan onderwijs, studie- en gebedslokalen en talrijke synagogen, bijna allemaal geconcentreerd in een 'joodse buurt' rond het Centraal Station.

46 Onderzoeker Philippe Pierret bestudeerde joodse begraafpraktijken in Brussel: *Ces pierres qui nous parlent. Mémoires juives et patrimoine bruxellois: la partie juive du cimetière du Dieweg au XIXe siècle* (Brussel 1999).

47 Overbeeke, *De overheid en de grondrechtspolitie*, 354 e.v.; V. Viaene, *Belgium and the Holy See from Gregory XVI to Pius IX (1831–1859). Catholic revival, society and politics in 19th-century Europe* (Leuven 2001) 94–96 e.a.

48 B.M. Bullivant, *The way of tradition: Life in an Orthodox Jewish school* (Hawthorn (Victoria) 1978) (ACER Research Series, 103) xviii.

49 CICB, 3.3. notulen CICB, 'Rapport sur l'exercice 1937'.

De uitbouw van joods onderwijs levert interessante inzichten die als graadmeter kunnen dienen voor een groeiende of afnemende orthodoxie binnen een joodse gemeenschap

Vóór de Eerste Wereldoorlog kende Antwerpen één joodse dagschool, *Jesode Hatora* (*1903)⁵⁰ en enkele godsdienstschooltjes. Tijdens het interbellum kwam er een tweede joodse dagschool bij (Tachkemoni, *1920), een *jesjiva* (joodse talmoedschool voor jongens, vaak met internaat, met voortgezet voltijds godsdienstonderwijs (middelbare schoolleeftijd), waar vaak ook een vak aangeleerd wordt), 'Ets Chaim' (*1929) en een *cheider* (joodsreligieuze basis-school waarin het seculiere onderwijs tot een absoluut minimum beperkt wordt). Daarnaast werden ook tal van synagoge- en godsdienstschooltjes opgericht. Deze evolutie zette zich verder na de bevrijding. Het aantal joodse dagscholen, *jesjivot* en *chaiders*, nam verder toe. Vandaag zijn er in Antwerpen een twintigtal joodse scholen.⁵¹ Parallel met het toenemende aantal scholen, nam ook het aantal joodse kinderen dat dagonderwijs in eigen onderwijsinstellingen te Antwerpen volgde, over de hele twintigste eeuw toe. Van een verwaarloosbaar klein aantal rond het begin van de twintigste eeuw evolueerde dit tot

50 S. Perl (red.), *100 jaar Jesode Hatora – Beth-Jacob 1895–1995* (Antwerpen/Rotterdam 1995).

51 <http://www.leraarwoorden.be/sol/joodse.htm> (geconsulteerd op 13/06/2005, recent staat deze lijst om veiligheidsredenen niet meer online). Het gaat over zowel erkende als niet-erkende scholen. Naast het onderwijs voor kinderen en jongeren, is er in Antwerpen ook een goed uitgebouwd volwassenenonderwijs voor religieuze mannen. Elk van de chassidische groeperingen heeft omzeggens een *kolel*, een studiehuis waar gehuwde joodse mannen hun religieuze studies na het werk voortzetten.

ongeveer dertig procent in 1941.⁵² Zeventig procent was dus ingeschreven in het officieel onderwijs en slechts een kleine minderheid van hen volgde joodse religielessen. Na de bevrijding stuurde duidelijk een veel hoger percentage joodse ouders zijn kinderen naar een joodse dagschool. Eind de jaren 1950–jaren 1960 genoten tachtig tot negentig procent van de joodse kinderen joods onderwijs in Antwerpen.⁵³ Diezelfde hoge percentages van vijftachtig tot negentig procent zouden ook anno 2007 nog gelden.⁵⁴ Het onderwijs werd na de Tweede Wereldoorlog steeds meer orthodox: de reeds voor de oorlog bestaande Jesode Hatora-Beth Jacob werd intern strenger orthodox (zie ook de kledij in de meisjesschool) en de nieuwe initiatieven waren allemaal orthodox. De linkerzijde, die voor de oorlog wel enkele bijscholen had, verdween na de bevrijding vrij snel van het toneel.

Tabel: leerlingen die joodse godsdienst volgen in 1949-1950, verdeeld per locatie en schooltype⁵⁵

School	Stad	Aantal leerlingen	%
Joods dagonderwijs	Antwerpen	1.220	64,0
	Brussel	110	6,0
Joodse bijscholen	Brussel	175	9,0
Joodse godsdienst in het officieel onderwijs	Antwerpen	69	3,5
	Brussel	291	15,5
	Andere steden	38	2,0
Totaal		1.903	100,0

In Brussel werd pas in 1947 opnieuw voltijds joods basisonderwijs georganiseerd met de oprichting van Bet Sefer Klali (toevoeging atheneum Maimonide in 1959). In 1967 werd Ganenou opgericht en in 1978 volgde Beth Aviv. Bronnen over het joods onderwijs zijn terug te vinden bij de scholen zelf, bij het Consistorie, dat de inspecteurs en de leraren Israëlitische godsdienst in het gemeenschaps-onderwijs benoemde, de joodse gemeenten, het Ministerie van Onderwijs en internationale joodse organisaties die de scholen financieel steunden zoals het American Joint Distribution Committee en de Conference on Jewish Material Claims against Germany.

52 M. Steinberg, *L'étoile et le fusil. La question juive, 1940–1942* (Brussel 1983) 67. Over het joods onderwijs tijdens de Tweede Wereldoorlog, zie B. Dickschen, *L'école en sursis. La scolarisation des enfants juifs pendant la guerre* (Brussel 2006).

53 'Van het Joint-front', *Centrale*, 7, 26, december 1959, 22; S. Brachfeld, *Het joods onderwijs in België* (Borgerhout 1966) 82.

54 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', 1135.

55 CICB, 3.3, notulen CICB, 01/02/1950 en annexen 'Cours de religion 1949/1950' en 'Rapport sur les cours de religion dans les écoles en Belgique'.

Afsluitend

De orthodox-joodse kledingdracht en haartooi, de scholen en gebedshuizen en joodse winkels zijn zichtbare sporen van joodse rituelen in Antwerpen. In Brussel, waar veel minder orthodox-religieuze joden wonen, zijn deze sporen veel minder zichtbaar voor buitenstaanders. De Antwerpse *eroev* is dan weer een eerder onzichtbaar spoor van de joodse ritus, dat enkel gekend is door zij voor wie dit belang heeft en de autoriteiten die hiervoor op de hoogte gebracht zijn. Naast de zichtbare sporen zijn er ook archieven die de joodse religie in België documenteren. Joodse religieuze rituelen laten vaak louter indirecte sporen na, bijvoorbeeld via onderwijscurricula, discussies over de officiële erkenning van een joodse religieuze gemeente, bestellingen van matseem of het aankopen van begraafplaatsen. De joodse gemeentes, zoals erkend door de staat, zijn dan wel instellingen, ze zorgen er ook voor dat joodse rituelen, zoals de gebedsdiensten, het joodse onderwijs, de voorziening van koosjer voedsel, de controle van de *eroev* en degelijke meer, kunnen plaatsvinden.

Zoals deze bijdrage aantoont zijn er binnen de joodse religie veel verschillen in beleving en rituelen. Deze zijn deels gereflecteerd in de strekking (orthodox, conservatief, liberaal), maar zelfs daarbinnen zijn verschillen legio (verschil-

lende chassidische groeperingen, verschil in Asjkenazische en Sefardische ritus, enzovoort). Het is bijgevolg geen homogeen, universeel studiegegeven, waarbij vooral de uitgesproken aanwezige joodse ritus in Antwerpen al veel aandacht kreeg, maar waarbij de joodse aanwezigheid en de sporen van hun rituelen in andere steden – denken we onder meer aan aan Knokke, Oostende of Gent – evenzeer onderzoek en aandacht verdienen.

Bronnen en literatuur

De vindplaatsen van de archieven zijn bijzonder gevarieerd: van intern joodse archieven in binnen- en buitenland tot archieven van ministeries, lokale overheden en het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (voor documenten en plannen van synagogen bijvoorbeeld). Van groot belang is de ter perse zijnde archiefgids van het Algemeen Rijksarchief van België: P. Falek Alhadeff & G. Desmet, P.-A. Tallier (reds.), *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden in België (19de–20ste eeuw) – Sources pour l'histoire des Juifs en Belgique (19–20ème siècles)*. Deze gids beslaat zowel publieke als privaatrechtelijke archiefinstellingen, musea en private organisatie in binnen- en buitenland en vormt een ideaal vertrekpunt voor verder onderzoek.

- S. Brachfeld, *Het joods onderwijs in België* (Borgerhout 1966).
- J. Déom, B. Dickschen, C. Massange en J.-Ph. Schreiber, *Les Juifs en Belgique. Guide bibliographique* (Brussel 2014).
- P. Falek Alhadeff, G. Desmet en P.-A. Tallier (reds.), *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden in België (19de–20ste eeuw) – Sources pour l'histoire des Juifs en Belgique (19–20ème siècles)* (Brussel [ter perse]).
- J. Gutwirth, *Vie juive traditionnelle: ethnologie d'une communauté hassidique* (Parijs 1970).
- J.-Ph. Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties', in: P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (reds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België* (Digitale Bibliotheek Koninklijke Commissie voor Geschiedenis 2009) 1129–1147, online geconsulteerd op <http://www.kcgeschiedenis.be/pdf/bronnen/34JoodseGemeentelInstellingenOrganisaties.pdf>, geconsulteerd op 1 november 2015.
- V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen. De heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944–1960)* (Amsterdam 2008).

Biografie

Veerle Vanden Daelen is doctor in de Geschiedenis (Universiteit Antwerpen). Haar doctoraatsonderzoek ging over de terugkeer en de wederopbouw van het Joodse leven in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944–1960). In haar postdoctoraal onderzoek verbreedde ze deze thematiek naar de algemene Joodse geschiedenis in Antwerpen. Ze verbleef als fellow aan de University of Michigan (Frankel Institute for Advanced Judaic Studies, 2007–2008 fellowship 'Jews and the City') en aan de University of Pennsylvania (Herbert D. Katz Center for Advanced Judaic Studies, 2008–2009 fellowships 'Jews, Commerce, and Culture'). Sinds 2007 organiseert ze met Karin Hofmeester de jaarlijkse 'Contact Day Jewish Studies on the Low Countries' aan het Instituut voor Joodse Studies van de Universiteit Antwerpen. Momenteel coördineert ze het work package 'Data Identification and Integration' voor het project European Holocaust Research Infrastructure (EHRI).